

વિનોદિની રમણલાલ નીલકંઠ

(જન્મ : 9-2-1907; અવસાન : 29-9-1987)

ગુજરાતી નિબંધ, નવલિકા, નવલકથા તેમજ બાળસાહિત્યનાં અગ્રણી લેખિકા વિનોદિની નીલકંઠનો જન્મ અમદાવાદમાં થયો હતો. પ્રાથમિક-માધ્યમિક તેમજ ઉચ્ચ કેળવણી તેમણે અમદાવાદમાં પ્રાપ્ત કરી હતી. અમેરિકાની મિશિગન યુનિવર્સિટીમાંથી સમાજશાસ્ત્ર અને શિક્ષણશાસ્ત્ર વિષયો સાથે એમ.એ.ની ડિગ્રી મેળવી. સામાજિક-શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં ઉમદા સેવાઓ આપી. ‘રસદ્વાર’ એ રસાળ શૈલીનો નિબંધસંગ્રહ તેમજ ‘આરસીની ભીતર’, ‘કાર્પાસી અને બીજી વાતો’, ‘દિલદરિયાવનાં મોતી’, ‘અંગુલિનો સ્પર્શ’ વાર્તાસંગ્રહો પ્રાપ્ત થાય છે. ‘શિશુરંજના’, ‘મેંદીની મંજરી’, ‘બાળકોની દુનિયામાં ડોકિયું’ તથા ‘સફરચંદ’ બાળસાહિત્યનાં નોંધપાત્ર પુસ્તકો છે. રાજ્ય સરકારનાં પારિતોષિક પણ એમને પ્રાપ્ત થયાં છે.

આ નિબંધમાં પ્રવાસ દરમિયાન થયેલા અનુભવો લેખિકા વર્ણવે છે. ‘ચંદનવાડી’ શબ્દમાં ગુજરાતીઓને તથા લેખિકાને પણ પોતાપણું લાગે છે. ઘોડેસવારી કરી પહેલગામથી ચંદનવાડીએ જતાં જતાં પ્રકૃતિની પ્રતિક્ષણ બદલાતી કુદરતી શોભા, તેમાંથી થતો સંગીતનો આભાસ માણે છે. શેષ નદીનાં બદલાતાં વિવિધ સ્વરૂપોનું સૌંદર્ય વરસાદમાં પલળીને પણ માણે છે. કુદરતનાં ન્યારાં રૂપ જોઈ પાછા પહેલગામ આવી પલંગમાં સૂવાનું સુખદ લાગે છે, એ વાતને અંતે જીવનનાં ચિંતન સાથે સાંકળી આપે છે.

કશ્મીરમાં પહેલગામથી અમરનાથની યાત્રાએ જતાં સૌથી પહેલો પડાવ ચંદનવાડી આગળ કરવો પડે છે. અમરનાથ જવા માટે અષાઢ કે શ્રાવણ માસ અનુકૂળ રહે છે; કારણ કે ત્યાં સુધી બરફના ડુંગરા ઓળંગી શકાતા નથી.

અમે તો વૈશાખ મહિનામાં પહેલગામમાં હતાં. અષાઢ કે શ્રાવણ તો શું, પણ અમે તો ઊતરતા જઈ મહિના સુધી પણ ત્યાં રોકાઈ શકીએ એમ નહોતું, તેથી ચંદનવાડી સુધી જઈ સંતોષ માન્યા વગર છૂટકો જ નહોતો. નહિ મામા કરતાં કહેણા મામા શું ખોટા? એ ન્યાયને અમે અનુસર્યા.

કશ્મીર ગયેલા ગુજરાતી લોકો વેરીનાગ, સોનમર્ગ કે ટૂલીએન તળાવ જેવાં અત્યંત મનોહર સ્થળો જોવા જવાનું આગસ કરે છે, પણ દરેક ગુજરાતી ચંદનવાડી તો અચૂક જાય છે જ. તેનું કારણ શું હોઈ શકે, તેનો વિચાર કરતાં મને લાગે છે કે તે સ્થળનું નામ ગુજરાતીઓને ઘણું ઘરવટભર્યું લાગતું હશે! ગુલમર્ગ કે ખિલમર્ગ, ચશ્મેશાહી કે તપ્તે સુલેમાન અગર અચબલ કે ગધિરબલ જેવાં નામ પારકાં-પરાયાં પણ ગુજરાતી લોકો-બાળક, વૃદ્ધ, જુવાન, સ્ત્રી અને પુરુષોનાં ટોળેટોળાં ચંદનવાડી જવા માટે પહેલગામથી ઘોડા ઉપર ફલાંગ મારી સવાર બને છે. એ વાત તો સાચી જ છે.

મારી રંજના બહુ નાની હોવાથી અને રસ્તે હજી ઘણો બરફ ખડકાયલો અને કેટલેક સ્થળે માર્ગ જરા વિકટ હોવાનું સાંભળ્યાથી એને ચંદનવાડી લઈ જવી નહોતી. તેથી અમારા બેમાંથી એકે તો તેની પાસે રહેવું જ પડે. થોડા દિવસ પહેલાં કોલાહી ગ્લેસિયર ગયાં, ત્યારે રંજનાને ખાતર મેં છેલ્લી મજલ જતી કરી હતી. તેથી આ વખતે મારા પતિએ મને જઈ આવવાનો આગ્રહ કર્યો. બંને પુત્રો તો ચંદનવાડી જવા અધીરા બની રહેલા હતા. આગલી સાંજે ઘોડા પસંદ કરી લીધા. અમે ત્રણે ઘોડેસવારીની આવડતવાળાં તેથી સરસ પાણીદાર ઘોડા લઈ લીધા. હોટેલના વ્યવસ્થાપકને અમારાં બપોરી ખાણાંનું ભાથું બાંધી આપવા વરદી આપી દીધી. પણ આવે પ્રસંગે ભૂખ વધારે લાગે અને હોટેલવાળા હંમેશાં ઓછું ખાવાનું બાંધી આપે છે એવો અનુભવ હોવાથી અમે સમીસાંજે પહેલગામના હલવાઈઓને થોડુંઘણું ખટવ્યા. વળતે દિવસે વહેલી સવારે હળવો નાસ્તો કરી, કેમેરા, થરમોસ તથા નાસ્તાનાં સાધનો ઘોડાવાળાને સોંપી અમે ત્રણે ચાલી નીકળ્યાં.

પહેલગામથી શરૂઆતથી જ શેષ નદીને કાંઠે કાંઠે થઈને રસ્તો ચાલ્યો જાય છે. કશ્મીરનો વૈશાખ એટલે ત્યાં તો બેસી ચૂકેલી વસંત ઋતુ. નદીકાંઠે કેવી અભિરામ વનરાઈ! ‘સેવ’ એટલે સફરજનનાં ઝાડ ઉપર દૂધ જેવાં ધોળાં ફૂલના ગુચ્છા ખીલી ઊઠ્યા હતા. પૂર ઝપાટાબંધ વહેતાં શેષ નદીનાં નીર અને કાંઠે વાતાવરણથી હરખાઈ ઊઠેલાં સફરજનનાં વૃક્ષ! એક અંગ્રેજી કાવ્યપંક્તિ મારા મનમાં કૂદીકૂદીને રટણ કરવા મંડી પડી.

"A thing of beauty is joy for ever."

નિશાળનો ઘંટ વાગી જવાની બીકે ઉતાવળે નિશાળ તરફ ધસતી, વાયરાથી ઊડી જતી ઓઢણીને ખેંચી પકડવા મથતી મુઘ્ધા કન્યાઓની યાદ આપતી, ઊજળાં, નિર્મળાં, ઉછાળા મારતાં, ઉતાવળમાં વહી જતાં પાણીવાળી શેષ નદી વહી રહી હતી અને નદીને જમણે પડખે રળિયામણી ટેકરીઓ ઉપર પાઈનનાં ઝાડની ગીચ ઝાડીમાં થઈને વાતા માદક, આહ્લાદક વસંત વાયુના સુસવાટા તોફાની નિશાળિયાની સિસોટીના સંગીતનો આભાસ આપતા હતા. નિશાળ ભણી દોડતી કન્યાઓને સિસોટી વગાડી ટીખળી છોકરાઓ જાણે ખીજવી રહ્યા હતા!

બુલબુલ, રાજા અને નિશાત એવાં અમારા ઘોડાનાં નામ હતાં. તે પહાડી ઘોડા શી કાળજીથી, કેવા જતનપૂર્વક અમને ચંદનવાડી તરફ લઈ જતા હતા! લપસણી આવતાં તે સંભાળભર્યા પગલાં માંડી, અમને ઈજા ન આવે, તેમ દોડ્યે જતા હતા. પહોળો માર્ગ આવતાં ત્રણે ઘોડા એક હરોળમાં ચલાવી શકાતા અને વળી સાંકડી કેડી આવતી ત્યારે અમે ત્રણે એક પાછળ એક ચાલી માર્ગ કાપતાં હતાં. ત્યાં અમારા જેવી, જે માતા તથા બે પુત્રોની ત્રિપુટીનો ભેટો થઈ ગયો, તે હતાં શ્રીમતી કૃષ્ણા હઠીસિંગ તથા તેમના બે પુત્રો. તે લોકો પણ ચંદનવાડી જઈ રહ્યાં હતાં.

સોહામણા કશ્મીરનો સૂર્યોદયનો તે અભિરામ સમય હતો. હવા તાજગીથી ભરપૂર હતી અને આખી કુદરત વસંતાવતારથી ઘેલી બની આનંદમગ્ન હતી. અમે ત્રણ પણ તે જ વાતાવરણથી મસ્ત બની, હસતાં, ગીત ગાતાં, વાતો કરતાં, સંસ્કૃત કવિઓના વસંતઋતુના, હિમાલયના તથા નદીઓના વર્ણનાત્મક શ્લોકોના ઉચ્ચાર કરતાં ચંદનવાડી તરફ ઘોડા દોડાવી રહ્યાં હતાં. માર્ગમાં દરેક ક્ષણે કુદરત પોતાનું સ્વરૂપ બદલતી હતી અને તેમાંથી કયું શ્રેષ્ઠ તે નક્કી કરવા અમે સાવ અસમર્થ બની જતાં હતાં. એકાદ વિખ્યાત ચિત્રકારનાં સુંદર ચિત્રોથી ભરપૂર કોઈ ચિત્ર સંગ્રહસ્થાનમાં જઈએ અને ત્યાં જઈ “આ ચિત્ર જોયું?” “અરે! આ તો તેનાથી પણ વધારે સરસ છે.” એમ આપણે એકબીજાને કહીએ, તેવું જ અહીં બનતું હતું.

રસ્તે ચાલતાં ઝાડ, ફૂલ અને વનપંખીઓનાં નામ જાણવાની તક મળતી ન હતી, પણ ખરું પૂછો તો તે નામ ન જાણવાથી અમારી તૃપ્તિમાં ઊણપ પણ આવતી ન હતી. ખળખળાટ વહી જતા અને શેષ નદીમાં પોતાનું પાણી ઠાલવતા વહેળા તેમજ હેયાનો ઉલ્લાસ સંગીત દ્વારા વ્યક્ત કરતાં નાનાંશાં ઝરણાં અમારા માર્ગ આડે વારંવાર આવતાં હતાં. પાણી પીવાને બહાને અમારા પહાડી ઘોડા પણ પળવાર ઠમકીને આ હિમસુતાઓનાં સૌંદર્યનું પાન કરી લેતા હતા.

આગળ જતાં અમારો માર્ગ એકદમ ઊંચાણમાં આવી ગયો અને શેષ નદી દૂર નીચે રહી ગઈ. બરફ ઉપર થઈને વારંવાર પસાર થવું પડતું હતું. બરફ અગર સુશોભિત વનરાજિથી વિરાજમાન ઊંચાંનીચાં શિખર ચોપાસ નજરે પડ્યા કરતાં હતાં. ત્યાં અરે, એકાએક આ કેવું દશ્ય નજરે ચઢ્યું? તાજુબ બનીને — જાણે સંકેત કરી ન મૂક્યો હોય? તેમ—અમે ત્રણે એકી સામટાં ઘોડા થંભાવી ઊભાં રહી ગયાં! ઊંચા પહાડ ઉપરની વાંકીચૂકી અને સાંકડી પગદંડી ઉપરથી અમારો માર્ગ ચાલ્યો જતો હતો. નીચે ઊંડાણમાં, ખડકો ઉપરથી કૂદકા મારતી, કોઈક વાર વધુ ઊંચેથી ભુસ્કા મારતી, ઉતાવળે દોડતી, નાચતી, ગાતી અને હસતી ઉન્માદિની તરંગવતી શેષ નદી જાણે મુગ્ધત્વ અને યૌવનની અધવચ્ચે ઊભેલી વનની મધુશ્રી જેવી ભાસતી હતી. ત્યાં આ કેવું તેનું અજબનું રૂપાંતર! અમારે જમણે હાથે, માઈલો સુધી ઘણું વિસ્તૃત એવું, તદ્દન સપાટ લીલુંછમ્મ મેદાન હતું. તેનું નામ હરઘન. હરઘનના મેદાનમાંથી ડાહી, ઠાવકી, શાણી અને ઠરેલ શેષ નદી, પહોળે પટે શાંતિથી વહી જતી. ઉઘાડું માથું અને ઊડતી ઓઢણીવાળી તોફાની કન્યા પિતાનું ઘર છોડી સાસરે આવતાં, વિનમ્ર બની, માથે સાડલો ઓઢી, છેડો ઠીકઠાક રાખી જાણે ગંભીર અને ભારેખમ બની ગઈ હતી! નદીને કાંઠે અસંખ્ય ફૂલ ખીલી ઊઠ્યાં હતાં. તે સ્થળેથી ખસવાનું અમને મન થતું ન હતું. કેમેરાથી તસવીર ખેંચી, એ અજોડ સૌંદર્યને કચકડાની ફિલ્મ ઉપર જકડી લેવાનો મિથ્યા પ્રયાસ કરવામાં મારા સુકુમાર તથા જગદીપ ગૂંથાયા. હરઘનના તે મેદાન ઉપર તંબુઓ તાણીને વસવાટ કરવાની શક્યતા વિશે અમે ખૂબ હવાઈ કિલ્લા બાંધ્યા. અમારા પાંચમાંથી બે જણને આ અલૌકિક શોભાભર્યું દશ્ય જોવાનું રહી ગયું, તેથી અમે ત્રણે ઘણો જીવ બાળ્યો. દુઃખની માફક સુખનો અતિરેક સહન કરવા માટે પણ સ્નિગ્ધ જનની ભાગીદારીની જરૂર પડે છે. અંગુલિના સ્પર્શ વડે કોઈ આપણને ઊંઘમાંથી જગાડે, તેમ વરસાદનાં ફોરાંએ હરઘનના મેદાનની શોભા નિહાળવામાં તલ્લીન બનેલાં અમને જાગ્રત કર્યાં અને ઝરમરતા વરસાદને ઝીલતાં અમે ચંદનવાડી ભણી ઉતાવળે જવા ઘોડાને એડી મારી.

ચંદનવાડી આગળ શેષ નદી બહુ ઘાટીલો વળાંક લે છે. ત્યાં નદીતટે અમરનાથના જાત્રાળુઓ માટે છાપરાં બાંધેલાં છે અને થોડાં ચા-ઘર પણ નજરે પડે છે. ચંદનવાડીના છેક પાછલા ભાગમાં બરફનો પુલ છે. પર્વતની ઉપર જામી ગયેલા બરફની

અંદર કુદરતી ગોળાકાર બાકોરું પાડી શેષ નદી ચંદનવાડી તરફ વહેતી આવે છે. ઉનાળો ઉગ્ર બનતાં આ બરફનો પુલ કદાચ ઓગળી જતો હશે.

નદીના કાંઠા ઉપર, એક શાંત, એકાંત સ્થળ પસંદ કરી અમે ત્રણે ત્યાં બેઠાં. ભાથામાં આણેલી ગરમ વાનગીઓ ઠંડી પડી ગઈ હતી અને ઠંડી વાનગીઓ ગરમ બની ગઈ હતી અને કેટલીક વાનગીઓનું સ્વરૂપ એવું તો પલટાઈ ગયું હતું કે તે કઈ ચીજ છે તે પારખવું યોગબળથી જ કદાચ શક્ય બને! દરરોજ ભાવ્યું-ન ભાવ્યુંની ચીકાશ કરનારા બંને છોકરાઓ તે દિવસે તાજી હવામાં ઘોડાદોડની લાંબી મજલ થવાથી તે વિચિત્ર અને નામ ન આપી શકાય તેવું ભોજન આનંદથી આરોગી ગયા.

વળી પાછો વરસાદ થયો. કોણ જાણે ક્યાંથી કાળાં ભમ્મર જેવાં વાદળાં દડબડ દોડતાં આવી આકાશના ગુંબજમાં પથરાઈ ગયાં! અને વરસાદ તૂટી પડ્યો. ઝપાટાબંધ પાછાં ન જઈએ તો સાંકડા વહેળાઓ પહોળા અને વેગથી વહેતા બની જાય તો તે ઓળંગવા અઘરા પડી જાય! વળી, પહાડના ઉભડક ઢોળાવમાંથી કોરી કાઢેલી પગથીઓ સાંકડી અને લપસણી બની જાય તો ઘોડાના પગ સરી જવાનો પણ સંભવ તો ખરો જ. એટલે પહેલગામ પાછાં પહોંચી જવાની મને અધીરાઈ થઈ. ઘર ભણી જવાનું હોવાથી બુલબુલ, રાજા તથા નિશાત પણ ઝડપભેર દોડવા રાજી હતા. વરસાદમાં પલળવાની અમને તો મજા આવતી હતી. માત્ર અમારા કેમેરામાં પાણી ન પેસે તેની અમને ચિંતા હતી.

જેને અમે ઝરણાંને સ્વરૂપે જોયાં હતાં, તે થોડા કલાકમાં ધસમસ વહેતી નદીઓના રૂપમાં પલટાઈ ગયાં હતાં. હરઘનનું પથરાયેલું વિશાળ મેદાન પણ રૂપપલટો કરી બેઠું હતું! આ વખતે અમે શેષ નદીના પ્રવાહની સાથે સાથે જતાં હતાં. વરસાદ જેવો સમાનધર્મ ભેરુ મળી જવાથી શેષ નદી જાણે વધુ ઉલ્લાસવંતી બની ગઈ હતી.

મારતે ઘોડે અને ધોધમાર વરસતે વરસાદે અમે પહેલગામ પહોંચ્યાં, ત્યારે અમારા શરીર ઉપર એક તસુ જગા પણ કોરી રહી ન હતી. નવી જગ્યાઓ જોવામાં, કુદરતનાં ન્યારાં રૂપ ભાળવાના ઉમંગમાં થાક નહોતો લાગ્યો; પણ પહેલગામ આવ્યા પછી કપડાં બદલી, ગરમાગરમ કોફી પીને ઓઢીપોઢીને પલંગમાં સૂઈ જવાનું બહુ સુખદ લાગ્યું.

જીવનનો પણ એ જ પ્રકારનો અંત છે ને ?

શબ્દ-સમજૂતી

મનોહર મનમોહક; ચશ્મેશાહી સ્થળનું નામ; અચલાલ એક સ્થળનું નામ; અભિરામ આનંદમય; મધુશ્રી મધુર, સુંદર સ્ત્રી યોગબળ યોગથી પ્રાપ્ત થતી શક્તિ; ઘરવટ ઘર જેવા સંબંધવાળું; તખ્તેસુલેમાન એક સ્થળનું નામ; ગધિરબલ એક સ્થળનું નામ; હિમસુતા હિમાલયમાંથી નીકળતી નદી; સ્નિગ્ધ સુંવાળું, કોમળ; ગુંબજ ધુમ્મટ

રૂઢિપ્રયોગ

હવાઈ કિલ્લા બાંધવા મોટી-મોટી વાતો કરવી, કલ્પના દોડાવવી

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) અમરનાથ યાત્રા કયા સમયમાં સરળ પડે છે?
- (2) અમરનાથ યાત્રામાં શેનો અવરોધ વિઘ્નરૂપ છે?
- (3) લેખિકાએ અમરનાથ યાત્રા શેના દ્વારા કરી?
- (4) કશ્મીરમાં કયાં કયાં મનોહર સ્થળો જોવાલાયક છે?

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ટૂંકમાં ઉત્તર લખો :

- (1) લેખિકાને કયાં કયાં નામ પારકાં (પરાયાં) લાગે છે?
- (2) અમરનાથ યાત્રામાં કઈ કઈ સાધન-સામગ્રી સાથે રાખવી જરૂરી છે?

(3) અમરનાથ યાત્રામાં ક્યાં ક્યાં સુંદર સ્થળોનું દર્શન થાય છે?

(4) લેખિકાને અમરનાથ યાત્રામાં કેવાં અનુભવો થયા?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

(1) અમરનાથ યાત્રામાં જોવા મળતાં પ્રાકૃતિક મનોહર દૃશ્યો પાઠના આધારે તમારા શબ્દોમાં લખો.

(2) ‘અમરનાથ યાત્રા કઠિન છે.’ – એવું શાથી કહી શકાય?

(3) અમરનાથ યાત્રામાં પ્રવાહિત નદીનાં પલટાતાં મનોહર દૃશ્યો તમારા શબ્દોમાં લખો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- અમરનાથ વિશેની માહિતી શિક્ષક પાસેથી મેળવો.
- કાકાસાહેબ કાલેલકરના પ્રવાસ નિબંધો મેળવીને વાંચો.
- વિદ્યાર્થીઓએ કરેલા પ્રવાસનું વર્ગમાં કથન કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

“નિશાળે ઘંટ વાગી જવાની બીકે ઉતાવળે નિશાળ તરફ ધસતી, વાયરાથી ઊડી જતી ઓઢણીને ખેંચી પકડવા મથતી મુગ્ધ કન્યાઓની યાદ આપતી, ઊજળાં, નિર્મળાં, ઉછાળા મારતાં, ઉતાવળમાં વહી જતાં પાણીવાળી શેષ નદી વહી રહી હતી.”

“...ગાતી અને હસતી ઉન્માદિની તરંગવતી શેષ નદી જાણે મુગ્ધત્વ અને યૌવનની અધવચ્ચે ઊભેલી વનની મધુશ્રી જેવી ભાસતી હતી.”

- વાક્યોને ધ્યાનપૂર્વક વાંચતાં શેષ નદી અને તેનાં સ્વરૂપમાં આવતા ફેરફારોને વિનોદિની નીલકંઠે ભાવવાહી રીતે વર્ણવ્યા છે. યાત્રા દરમિયાન વસંતઋતુ, સૂર્યોદય, હરધન વન અને કશ્મીરનાં કેટલાંક કુદરતી દૃશ્યોનું વર્ણન મનમોહક છે.

શિક્ષક-પ્રવૃત્તિ

- અમરનાથયાત્રીની મુલાકાત શાળામાં ગોઠવો.
- કશ્મીરના ફોટોગ્રાફ મેળવી શાળામાં પ્રદર્શન ગોઠવો.
- ‘પ્રવાસ : અનુભવનું ધરુવાડિયું’ વિષય પર નિબંધ લખાવો.

જે માણસ સ્વેચ્છાપૂર્વક ગરીબાઈ સ્વીકારે છે, તે વીર બની જાય છે. અન્યાયી માણસને તે કાળ જેવો લાગે છે. પીડિત લોકોને તે કૃપાનિધિ ભાસે છે. જબરજસ્ત સલ્તનત સામે તે ઊભો રહી શકે છે અને તેને જ ધર્મનું રહસ્ય પ્રકટ થાય છે. ગરીબાઈ એ વીરનો ખોરાક છે, ઈશ્વરનો પ્રસાદ છે અને ધર્મનો આધાર છે. આવા ગરીબો જ્યારે દેશમાં વધશે ત્યારે જ દેશની ગરીબાઈ દૂર થશે, ભૂખમરો ટળશે, લોકોમાં હિંમત આવશે અને અશક્ય જણાતી વસ્તુ શક્ય અને સહેલી થઈ પડશે.

— કાકાસાહેબ કાલેલકર

